

ارتباط دوسویه متن و تصویر در نسخه واسطی مقامات حریری از منظر نقد اجتماعی^۱

زهرا پاکزاد^۲

محبوبه پناهی^۳

مقاله ترویجی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۷

چکیده

مقامات حریری اثر مشهور ابو محمد قاسم بن علی حریری بصری متولد ۴۴۶ ه. ق. است. این اثر ادبی از کهن‌ترین داستان‌های مصور ادبیات عرب دوران خلفای عباسی می‌باشد؛ ادبیات بی‌نظیر، جاذبه‌های داستانی به همراه انتقادات اجتماعی، آموزه‌های اخلاقی و تربیتی از ویژگی‌های منحصر به فرد آن است. محمود واسطی با مصور کردن این اثر نه تنها مکتب نگارگری بغداد را پی‌ریزی نمود، بلکه فرهنگی مصور از شرایط اجتماعی، رفتاری و اخلاقی آن روزگار به وجود آورد. از منظر نقد اجتماعی محیط بر ادبیات تأثیر دارد، و ادبیات نیز بر محیط اجتماعی موثر است. پژوهش‌های جامعه‌شناسی ادبیات نشان می‌دهد، برای شناخت اندیشه اجتماعی می‌توان از آثار شاعران و نویسندگان یاری طلبید. در نقد اجتماعی به روابط متقابل ادبیات و اجتماع توجه شده است؛ از این رو، مهم‌ترین راه بررسی و تحلیل آثار ادبی، فلسفی و هنری نمایشنامه‌ها، نقد و تحلیل اجتماعی است. با توجه به جایگاه ارزشمند مقامات حریری و ادبیات غنی و فن‌سختوری و نیز این که نقدهای اجتماعی حریری تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است، این پژوهش مختصراً، مهم‌ترین نقدهایی را که درون این اثر وجود دارد، بررسی می‌کند. انتقادات درون متن مقامات به سه عنوان حکومتی، رفتارهای عقیدتی - اجتماعی و اخلاقی - اجتماعی تقسیم می‌شود؛ که حکومت، عوامل آن، گروه‌های خاص تأثیرگذار اجتماعی و افراد مختلف جامعه را در بر می‌گیرد. این انتقادات نمایان‌گر ذهن جامعه‌گرای حریری و واسطی هستند. هر دو هنرمند، نویسنده و نگارگر، در این اثر، زشتی‌های سیاسی، اجتماعی، رفتاری و اخلاقی جامعه را در دیکره انسانی می‌دانند. حریری کاستی‌های اجتماعی، اخلاقی و رفتارهای سیاسی نادرست را با زبان نوشتاری و تصویری تلخ و گزنده بیان نموده و حاکمان، عالمان و مفسران و موعظه‌گران مذهبی زمان خود را مورد انتقاد قرار داده است. از نظر او جامعه سالم و عادل بستری پرورش و سازنده انسان کامل است و سازندگی اجتماعی بشری را در گروه پای بندی مسایل شهروندی و اجتماعی می‌داند. این مقاله با روش نقد اجتماعی به توصیف و تحلیل متن نوشتاری و تصویری مقامات حریری می‌پردازد و به واقعیات جامعه اجتماعی آن روزگار و هم‌چنین، به نتایج تحقیق دست خواهد یافت.

واژه‌های کلیدی: مقامات حریری، نسخه واسطی، نقد ادبی، نقد اجتماعی

1-10.22051/jjh.2020.32508.1543

۲ - استادیار گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)، z.pakzad@alzahra.ac.ir

۳ - کارشناسی ارشد نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران، mahboobehpanahi@yahoo.com

شفه است که مقامات تا سال ۱۸۰۰ میلادی در اختیار وی بوده و سپس در این سال، کتابخانه ملی پاریس، آن را از وی خریداری کرده است (Roxburgh, 2013: 171).

در این تحقیق با بهره‌گیری از نقد اجتماعی - که یکی از مهم‌ترین معیارهای بررسی و تحلیل آثار ادبی و هنری در حیطه ادبیات و جامعه‌شناسی به شمار می‌رود - به بررسی و توصیف و تحلیل نسخه واسطی مقامات حریری می‌پردازیم.

این مقاله با بررسی و تحلیل اطلاعات تصویری و رابطه میان متن ادبی و تصویر، عناصر اجتماعی درون متنی مقامات حریری و هنر را در تجسم واقعیات اجتماعی و تظاهرات بیرونی آن مورد خوانشی نو قرار می‌دهد. این امر با بررسی و تحلیل چندنگاره منتخب، که اطلاعات جامعه‌شناختی از زندگی عرب دوران قرون وسطی در اختیار ما قرار می‌دهند، تحقق یافته است. در این راستا، پس از مروری بر مطالعات انجام شده و شناخت فنّ مقامه‌نویسی، حریری و مقاماتش معرفی شده است. در ادامه، نسخه‌های مصور موجود مقامات حریری را از نظر گذرانده و سپس، چندنگاره از نسخه مورد نظر (نسخه واسطی) و ویژگی‌هایش از منظر نقد اجتماعی توصیف و تحلیل شده است.

ادبیات پژوهش

نقد اجتماعی یکی از مهم‌ترین معیارهای داوری آثار تاریخی، فلسفی، ادبی و هنری است و برای نکته‌سنجی و تحلیل دقیق آثار ادبی به کار می‌رود که عمده آثار یک جامعه را دربرمی‌گیرد. نقد اجتماعی به تأثیر متقابل محیط بر ادبیات و تأثیر بسزای ادبیات بر محیط اجتماعی می‌پردازد. نقد اجتماعی در حوزه تخصصی جامعه‌شناسی ادبیات قرار دارد. متون ادبی همواره، توسط ناقدان آگاه و خبره مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.

نقد اجتماعی جدا از بررسی ساختار اجتماعی فرهنگی و سنن مطرح در اثر به مقوله زیباشناختی نیز توجه دارد. در تحلیل اجتماعی، متن از دیدگاه جامعه‌شناسی بررسی می‌شود؛ بدین گونه که وقایع اجتماعی و ارزش‌های نهفته در یک جامعه چگونه می‌تواند در قالب شعر و داستان، در عرصه‌های روایتی و معنایی مورد استفاده قرار گیرد. از آن جا که هر جامعه‌ای بر پایه ادبیات آن نهاده شده است، ناگزیر از نشان دادن این ارتباط دوسویه هستیم؛ یعنی ارتباط ادبیات با جامعه و نیز در مقابل تأثیر جامعه در ادبیات. آثار

سیمای اجتماعی زندگی جوامع بشری از تفکرات و جهان بینی بزرگان آن نشات می‌گیرد. صاحبان اندیشه و قلم زندگی جوامع زمان خود را با بیان کاستی‌های اخلاقی و تربیتی اصلاح نموده و تحول می‌بخشند. حاکمان مستبد مردم تحت سیطره‌شان را مورد ظلم و ستم و بی‌عدالتی قرار می‌دهند. ایشان با غلبه به مردم به حکمرانی و خودکامگی ادامه می‌دهند و مانع رشد و تعالی جامعه می‌شوند؛ در چنین جوامعی از گوشه و کنار صدای اعتراض و نقد به گوش خواهد رسید. در این نوشتار، مقصود ما نیز از نقد اجتماعی بیان همین اعتراضات و انتقادهایی است که نویسنده ای چون حریری به جامعه، حاکمان و مردم روزگار خود داشته است. موضوع اصلی نسخه مقامات حریری بیان رفتار، گفتار و راه و رسم زندگی فردی و اجتماعی آن است، از حکومت و فرمانروایی تا درویشی و اخلاق و صفاتی هم‌چون ظلم، عدل، انصاف و بی‌انصافی سخن گفته است. او در این نسخه از هر قصه و مثالی برای نشان دادن ظلم اجتماعی و نقد بر آن سخن رانده است.

در این میان، نگارگری بیان تجسمی متن ادبی است و مفاهیم ادبی را با زبان خط و رنگ به تصویر می‌کشد. تصویرگری‌های متن را اخذ کرده، آن را در قالب تصویری به نمایش می‌گذارد. این که نگارگر چگونه داده‌های متن را به زبان تصویر می‌گرداند و یادگار آن را آسان ترمی سازد، مبحثی است که برای پژوهشگران بسیار درخور توجه است. در میان کتاب‌های مصور به زبان عربی مرتبط با نخستین سده‌های ظهور اسلام کتاب مصور مقامات حریری (۶۳۴ ه. ق.)، یک استثنا است. مقامات حریری در نشر شیوای عربی کتابت شده و زبانی درخور درک فرهیختگان دارد و پیوسته در میان روایات و اتفاقاتی - که ابوزید نقش اصلی داستان را در آن قهرمانی می‌کند - مضامین اخلاقی و آموزشی القامی شود. این کتاب مصور به صورتی فراهم آمده است که لازم است به طور هم‌زمان آن را دید و شنید (Roxburgh, 2013: 171-212). نگاره‌های محمود واسطی، افزون بر این که زمینه‌های لازم را برای ایجاد مکتب بغداد و پس از آن فراهم می‌سازد، اطلاعات تصویری بسیاری را از زمانه خود معرفی می‌کند؛ موضوعی که بدون وجود تصویر امکان تجسمش از طریق واژه‌ها برای مخاطب میسر نیست. در مقامات مورد بحث نه نام سفارش دهنده آمده است و نه این که در طول تاریخ در اختیار کدام امیر یا پادشاه بوده است. تنها نشان قابل رویت کتاب، مهر چارلز

ادبی همواره محصول و زاینده حیات و محیط اجتماعی یک جامعه هستند، از این رو تحول جامعه و تردد حکام و امرایی که در طول زمان بر کرسی عدالت نشستند و زمام امور کشور و جامعه را در دست می‌گیرند حایز اهمیت است. پیش از آن که به نقد اجتماعی یک اثر بپردازیم باید آن اثر را از نظرگاه تاریخی مورد کاوش قرار دهیم؛ به دلیل آن که نقش محیط اجتماعی در خلق یک اثر ادبی بسیار است. «برخی از منتقدان، در نقد آثار ادبی مبانی اجتماعی را معتبر دانسته‌اند. تحقیق درباره نحوه ارتباط ادبیات با جامعه، موضوع نقادی این دسته از نقادان است. شکی نیست که محیط ادبی از تاثیر محیط اجتماعی برکنار نتوان بود. افکار، عقاید، ذوق‌ها و اندیشه‌ها تابع احوال اجتماعی است. در نقد اجتماعی نه تنها به نویسنده اثر توجه می‌شود، بلکه مخاطب آثار داستانی نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. خلق آثار داستانی بر اصول جامعه‌شناسی مبتنی است و برای ارزیابی و تحلیل آثار از شیوه نقد اجتماعی استفاده می‌شود» (زرین کوب، ۱۳۷۴: ۷۱).

در نقد اجتماعی نه تنها به نویسنده اثر، بلکه به روزگارش و معنا و محتوای پنهانی اثر او و هم‌چنین، به مخاطبان جامعه وی توجه می‌شود و همه و همه مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرند. «شعر و ادب باید در خدمت اجتماع باشد و از درد جامعه سخن گوید و بتواند دردی را باز کند و سپس، به درمان آن بپردازد. آثار ادبی همواره، محصول و مولود ادبیات و محیط اجتماعی است» (همان: ۷۵).

محیط، زمان و مکان ترجمان و بیان‌کننده عواطف سلیق و علایق یک ملت است. هم‌چنان که ذوق و قریحه فردوسی در پدید آوردن شاهنامه کاملاً دخیل است، شاهنامه نیز بیان‌گر نوع اجتماعی آثار ملی است؛ احساسات میهن‌پرستانه، برتری‌های بومی، قومی و ملی‌گرایی را - که اموری اجتماعی هستند - بیان می‌نماید. سعدی و مولانا به شرح مشکلات اجتماعی - اخلاقی و رفتارهای شخصی و جمعی ناپسند زمانه خود می‌پردازند.

حریری در مقامات، تمامی خصوصیات رفتاری - اخلاقی و شرایط اجتماعی زمان خود را بیان نموده و آن‌ها را تفسیر کرده است. مقامات حریری مولود شرایط اجتماعی عرب قرون وسطی (قرن چهارم و پنجم ق. ه. ق.) است.

اجتماعیات در ادبیات هم‌سو با سنت جامعه‌شناسی از طریق هنر ادبیات به خصوص متون ادبی کلاسیک تنها جنبه سرگرمی و زیبایی‌شناسی ندارد، بلکه ملل جهان در طول تاریخ از طریق شعر و ادب کلاسیک ایشان

گنجینه‌های تمام‌اندیشه آن‌ها در طول تاریخ به شمار می‌روند (کهنموی پور، افخمی و خطاط، ۱۳۸۷: ۹۵). جامعه‌شناسی ادبیات قصد برقراری ارتباط بین ادبیات و عناصر اجتماعی را دارد. «ساده‌ترین تعریف از جامعه‌شناسی ادبیات، بررسی متون از دیدگاه جامعه‌شناختی است» (زرین کوب، ۱۳۷۴: ۹۸).

اما نقد از دیدگاه‌های مختلف مورد توجه است. گاه، نقد، به صورت ظاهری اثر می‌پردازد و آن را از دیدگاه لغوی مورد ارزیابی قرار می‌دهد. گاه، علاوه بر اصول و قواعد ادبی، فنون بلاغی - که در شعر و نثر به کار رفته است - زیر ذره بین نقاد قرار می‌گیرد. زمانی اثر ادبی به عنوان یک هنر تصویری ریشه‌یابی می‌گردد که مانند بسیاری از مان‌ها، داستان‌ها و نمایش‌نامه‌ها توسط بزرگان ادب خلق شده‌اند.

پیشینه تحقیق

محققان غربی چندی، در ارتباط با مقامات حریری و نسخه‌های متعدد مصور آن تحقیق و پژوهش نموده‌اند؛ از آن جمله اولگ گرابار است که در سال‌های ۱۹۸۴ و ۲۰۰۹ تحقیقات جامعی در مورد هنر و معماری اسلامی، از ایشان منتشر گردیده است؛ گرابر (۲۰۰۶)، در کتاب‌های «طبقه سرمایه‌دار و هنر» و «تصاویر و تفاسیر نسخ خطی مصور مقامات حریری»، نگاره‌های چند نسخه را از منظر تصویرسازی و توانایی به تصویر کشیدن مقام‌ها بررسی و تحلیل کرده است. او دو فصل از کتاب شاهکارهای هنر اسلامی را به مقامات حریری اختصاص داده و در یکی از این فصل‌ها، تصویرسازی مقام‌های ۳، ۱۱، ۱۲، ۲۱، ۳۱ و ۳۲ را از دو نسخه مختلف شرح داده است و معتقد است که این نگاره‌ها در ترجمه متن به تصویر، بسیار موفق بوده است.^۱ دیوید راکسبورگ (۲۰۱۳)، در پژوهش «در جستجوی سایه‌های مقامات حریری»^۲ با بررسی چند نگاره از نسخه‌های متفاوت، به ویژه نسخه واسطی، به مناظره و ارتباط بین متن و تصویر پرداخته است و ویژگی‌های مشترکی را بین مقامات حریری و نمایش سایه‌بازی^۳ برمی‌شمارد.^۴ ثروت عکاشه (۱۳۸۰)، در کتاب «نگارگری اسلامی»، یک فصل را به مقامات حریری اختصاص داده و در آن، شش نسخه مصور آن را معرفی و بررسی می‌کند. وی اذعان می‌دارد که می‌توان از خلال مینیاتورهای این نسخه‌ها، تصویری از تخیلات و شیوه‌های نگارگران آن‌ها به دست آورد و تأثیر همکاری ادبیات و هنر را به وضوح مشاهده کرد.^۵ در ارتباط با مقامات حریری، در ایران و به زبان فارسی،

محققان و دانش پژوهانی در رشته‌های ادبیات فارسی و عرب، توجه نشان داده و به آن پرداخته‌اند. جمشیدی و دادخواه‌تهرانی (۱۳۸۷)، در مقاله «عنصر صحنه در مقامات حریری و حمیدی» به عنصر صحنه در مقامات «حریری» و «حمیدی» می‌پردازند. در این تحقیق، شیوه پرداخت صحنه‌ها و چگونگی توفیق هریک در استفاده از این عناصر، برای برقراری ارتباط خواننده با متن داستان، تفسیر شده و نتیجه گرفته می‌شود؛ حریری در توصیف صحنه‌ها و استفاده از شیوه تلخیص در پرداخت عناصر صحنه، از حمیدی موفق‌تر عمل کرده است.^۶ فاطمه ماهوان (۱۳۹۲)، در مقاله «قابلیت‌های مقامات حریری در تصویرگری» با هدف انطباق عناصر متنی و ساختارهای تصویری مقامات حریری، قابلیت‌های تصویری نوع ادبی مقامه را از نظر می‌گذراند. حاصل این انطباق راه‌سازنی و محدودیت عناصر تصویرساز متن قلمداد می‌کند.^۷ ماهوان متخصص در رشته زبان و ادبیات فارسی می‌باشد و به نظر می‌رسد تنها کلیشه‌ها و الگوهایی یک‌سان را در این نگاره‌های نسخه واسطی مشاهده کرده است. مقالات متعددی نیز به زبان فارسی در رابطه با مقامات حریری نگاشته شده است که سراسر در حوزه فنون نوشتاری مقامات و مقایسه ادبی آن با مقامات حمیدی و یا گونه ادبی «پیکارسک»^۸ (مُلهم از مقامات) می‌باشند. کمبود تحقیق به زبان فارسی در این زمینه، ما را بر آن داشت که به پژوهش در این زمینه بپردازیم.

مقامه‌نویسی

واژه مقامه به فتح اول یا ضمّ اول از ریشه «قام، یقوم و قوماً، قومه» و از «قیام» سخنور در میان جمع مردمان برگرفته شده است. در اصل، واژه‌ای عربی است که پس از دگرگونی‌های معنایی در قرن چهارم هجری قمری برای گونه خاصی از نثر مصطلح گردید. مقامه به طور کلی از انواع داستان‌های کهن است که با نثر مصنوع آمیخته باشعرا، در مورد قهرمانی است که به صورت ناشناس در داستان ظاهر می‌شود و حوادثی به وجود می‌آورد و همین که در پایان داستان شناخته می‌شود، ناپدید می‌گردد؛ تا آن که دوباره در نقشی دیگر در مقامه بعدی آشکار گردد (شمیسا، ۱۳۷۳: ۱۵۶-۱۶۰). از این رو مقامات را می‌توان مجموعه‌ای از داستان‌های مجزاً دانست که دارای وحدت در موضوع هستند.

این فن نوشتاری را در آغاز «ابن درید» (۴۰۵ ق.ه و «جاحظ» (۳۰۵ ق.ه) ابداع کردند. ولی بعدها، توسط «بدیع

الزمان همدانی» و «حریری» شکل نهایی خود را یافت. این که تاریخ‌نگاران علوم ادبی، ابتکار فن مقامه‌نویسی را به همدانی نسبت داده و از ابن درید و جاحظ غفلت نشان داده‌اند، ناشی از دو عامل است؛ نخست، عنصر شگفتی‌آفرین تخیل همدانی و دیگر حوادث روزگار او، که بسیار مهم‌تر از حوادث روزگار جاحظ و ابن درید است. زیرا همدانی در عصری آشفته می‌زیست و ثبات و امنیت از جامعه، رخت بر بسته بود؛ و مردمان مقامات بدیع‌الزمان همدانی را هم چون آینه حوادث و تنش‌های دوران می‌نگریستند. پس از بدیع‌الزمان همدانی نویسندگان بسیاری به تقلید از شیوه او برخاستند. اما، چون این نویسندگان بیش‌تر به بازی الفاظ و به کاربردن واژه‌های مهجور زبان عربی می‌پرداختند، آثار آنان به پایه مقامات همدانی نرسید. این انحطاط در فن مقامه‌نویسی ادامه یافت و تلاش برخی نویسندگان برای جلب نظر مردم از طریق کاربردهای تخیلی نیز سودی نبخشید و هیچ یک از مقامات نویسان نیز به پایه بدیع‌الزمان نرسیدند؛ مگر حریری که نه تنها به برابری با او دست یافت، بلکه هوادارانی بیش‌تر پیرامون خود گرد آورد (عکاشه، ۱۳۸۰، ۳۸۰-۳۳۰).

دوره حیات اجتماعی حریری هم‌زمان است با عصری پر از آشوب و استبداد حاکمان بغداد؛ از این رو، پریشانی بر جامعه حاکم است. آثار ویرانگر اخلاقی اجتماعی نظام جامعه را از هم می‌گسلد. احمد بن ابی یعقوب (ع) تاریخ‌نگار قرن چهارم و پنجم هجری قمری معروف به یعقوبی می‌نویسند: «تباهی اخلاقی، فسادهای فردی و اجتماعی، ترس و تملق از آثار سوء این دوره است» (اسحاق یعقوبی، ۱۳۸۹: ۲۰۳).

روحانیون، تجار، ملاکین تکیه‌گاه حاکمان عباسی شدند و وضع طبقات زحمت‌کش جامعه روز به روز به وخامت نهاد. آن‌ها باج‌ها و پیشکش‌های فراوانی در اختیار نظامیان حاکمان و والیان قرار می‌دادند. دهقانان و صنعت‌گران بار سنگین خراج را به سختی تحمل می‌کردند. تأمین آذوقه لباس و خوراک قشون والی و غیره به دوش مردم شهر بود. نگارش نسخه مقامات حریری در بستر اجتماعی فاسد و حاکمان مستبد و مردمی ترسو، تملق‌گو و روشو دهنده شکل گرفت. حریری در عصری آشفته می‌زیست، زمانی که ثبات امنیت از جامعه رخت بر بسته بود. از این رو، داستان‌های این مجموعه ادبی عرب آینه حوادث و تنش‌های اجتماعی و اخلاقی زمان اوست.

حریری و مقامات او

ابومحمد قاسم بن علی حریری (بصری)، متولد ۴۴۶ ه. ق. و متوفی به سال ۵۱۶ ه. ق. از جمله سخنوران و ادبای به نام و صاحب مقامات حریری است. وی در آبادی میشان نزدیک بصره زاده شد و پس از بلوغ به بصره رفت و در محله بنی حرام ساکن شد و تحصیلات خود را در علوم دینی، حدیث و به ویژه ادب و لغت به مرحله تکمیل رسانید و طولی نکشید که از علمای ادب زمان خویش شناخته شد. حریری غیر از مقامات، منظومه‌ای در نحو (ملحه الأعراب) و رساله‌ای به نام «دره الغوای فی اوهام الخواص» در انتقاد بر غلط‌های رایج بین ادبا نوشت که در عالم خود ممتاز است.

حریری در میان کاستی‌های اخلاقی و اجتماعی جامعه تلاش می‌کند و قالب نوشتاری را از مدح و ستایش به قالبی نقدی و اندرزی تغییر می‌دهد و شجاعانه در مقابل فساد حاکمان و مردم جامعه می‌ایستد. او درباره زندگی فردی و خصوصی مردم و رفتارهای نامتناسب آنان سخن می‌گوید و از زندگی عمومی، اجتماعی و حقوق حاکمان بر مردم هم چنین مردم بریک دیگر، داد سخن می‌دهد. او با داستان‌های گوناگون و به شیوه‌های مختلف وظایف حاکمان و حقوق متقابل مردم و حکومت را یادآوری می‌کند. چندگونگی اجتماعیات ناقد، به این دلیل است که او تناقض‌هایی را در نقدها نمایان می‌سازد و به این سبب بیان واقعیت‌هایی که شرح آرمان‌ها و آرزوهای اجتماعی اوست، بنا به شرایط اجتماعی موضوع مورد نقد، در ذهن او تغییر می‌کند. گوناگونی موضوعات و تغییرات ناگهانی در مقامات نیز حاصل تغییرات اجتماعی زمانه حریری است (شعبانی، ۱۳۶۹: ۳۴).

داستان‌های حریری جامعه‌ای است مکتوب، یعنی بازتاب اجتماع در ذهن و کلام اوست.

در مقامات حریری با سه نوع نقد اجتماعی روبه‌رو هستیم؛ الف) نقدهای حکومتی که به شاه و عوامل حکومت و شیوه برخورد آن‌ها با رعایا و مردم وارد می‌شود. ب) نقد رفتارهای عقیدتی و اجتماعی که به گروه‌های خاص اجتماعی - که بیش‌تر در جامعه در نگاه دیگران و انتقادات آن هستند - وارد می‌شود. این نقدها تحت تاثیر تفکرات دینی حریری قرار دارند. ج) نقد رفتارهای اجتماعی که به هر فرد در جامعه می‌تواند وارد شود. این نقدها به سبب بروز اوضاع جدید در جامعه پریشان‌زمانه حریری در جای جای کلام او یافت می‌شوند.

نقدها به موارد اخلاقی شبیه‌اند؛ اما بیان این‌گونه نقدها با

توجه به مشکلات و کمبودهای اخلاقی و اجتماعی آن دوره است که به دلیل پیوستگی با افراد جامعه و کلیت اجتماع، آن‌ها را تحت این عنوان ذکر می‌کنیم.

با توجه به تعداد زیاد عناوین فرعی نقدها - که به بیش از ۶۰۰ داستان انتقادی بازمی‌گردد - و با توجه به ذکر آن‌ها برای آشنایی با طرز تفکر اجتماعی حریری به یادآوری تمام این موارد با ذکر چند نمونه تصویری می‌پردازیم. هدف دیگر پژوهش حاضر، جمع کردن تمام این نقدها به صورت عنوان بندی در این نوشتار است تا پژوهش‌های بعدی را آسان تر سازد. نقد حکومتی حریری موعظه‌گر حاکمان و صاحب منصبان است و شامل چند بخش می‌باشد: الف) ظلم شاهان، تظاهر شاهان به دین‌داری، بی‌هنری شاهان، از بین رفتن امنیت اقتصادی و از بین رفتن امنیت اجتماعی؛ ب) نقدهای رفتارهای عقیدتی - اجتماعی عبارتند از: عالم، عابد، زاهد و پارسا، فقیه، صوفی، عارف، درویش، اهل طلب دنیا، سخن چین اشراف و منعمان؛ ج) نقد رفتارهای اخلاقی - اجتماعی، فرصت طلبی، قناعت، آستانه تحمل، خدمت به خلق، خودپسندی، نفاق، تکبر، فتنه‌انگیزی، ذلت، جهل و نادانی، ازدواج پیر با جوان، دورویی.

مقامات حریری در قالب داستان‌هایی شکل می‌گیرد که دو شخصیت پیوسته در آن با یک دیگر همگام شده و مجموعه‌ای از حوادث و در نتیجه پیام‌های آن را به مخاطب منتقل می‌سازند. یکی از این دو شخصیت «حارث ابن همام» است که داستان را روایت می‌کند. شخصیت «حارث» در مقامات، شخصیت حریری است و در حقیقت، نام مستعاری است که حریری برای خود در مقامات اختیار کرده است. شخصیت مقابل او ابوزید است.

اولین مقامات حریری، مقامه‌ای است به نام «حرامیه» که به دنبال برخورد با شخصی به نام ابوزید سروجی در مسجد «بنی حرام» شهر بصره آن را نگاشته است. ابوزید اهل سروج است که در نزدیکی بصره قرار دارد و صلیبی‌ها آن را در سال ۴۹۴ ه. ق. تخریب کردند. در مجموعه کسانی که از سروج به بصره می‌آمدند، حریری فرد بیچاره و فقیری را می‌بیند که در اثر مصائب روزگار دستش تنگ گشته و گدایی پیشه کرده است. ولی در فصاحت و بلاغت کلام بسیار پر بهره است و انبوه معانی مختلف را به راحتی در سلسله الفاظ درمی‌آورد و قالب‌های کلامی زیبایی می‌آفریند. او با تأثیر پذیری از این شخصیت واقعی اولین مقامه‌اش را با نام مقامه حرامیه می‌نویسد؛ و در مقامات بعدی ماجراهایی می‌آفریند که ابوزید سروجی قهرمان آن‌هاست و سرانجام مقاماتش را

با توبه ابوزید از گناهان پایان می بخشد. بسیاری از مفاسد زمانه در گناهانی که ابوزید انجام می دهد، تبلور می یابد. حریری کاستی ها و نقایص جامعه خودش را از زبان ابوزید با مسخرگی و هتک حرمت و گاهی تلخی و مرارت بازگو می کند و به تصویر می کشد. او با تصویر شزو بدی در چهره قهرمانش، معانی مورد نظر خود را به مخاطب ارائه می دهد و در حقیقت بدی های جامعه خود را در چهره شخصی منعکس می کند که بدبختی و بیچارگی او را به بی مبالاتی و هرزه گردی تلخ و اسفناکی کشانده است. ابوزید، قربانی سیاست های غلط حکومتی و سنت های باطل اجتماعی است (ناظمیان، ۱۳۸۵، ۲۴-۲۷).

مقامات، بازتابی داستانی تصویری از ذهنیت، اجتماع، زندگی و کنش انسان ها در طی قرون وسطی در دنیای عرب است. در حقیقت، مقامات یک داستان بلند مصور اجتماعی در قالب ادبیات فاخر مکتب بغداد است که توسط حریری نگارش شده و سپس توسط محمود واسطی مصور شده است. «اولگ گرابار» بر این عقیده است که لحن و شیوه بیان حریری در مقامات بسیار ارزشمندتر از محتوای داستان هاست (Grabar, 2006a: 207-222).

نسخه های موجود

با وجود گونه ای از خشکی و تکرار حوادث، نگارگران از ماجراهای آن الهام پذیرفتند و از آن ها مینیاتورهای ظریفی آفریدند. هدف مطلوب از انشای مقامات، گزینش واژه ها و دست یابی به لغات متروک و ناآشنا بود؛ زیرا در آن عصر، مردمان بسیاری از واژگان رایج سره به فراموشی سپرده بودند و کار تصویرگران مقامات بسیار دشوار بود؛ زیرا می بایست جزئیات هر موضوع را از لابلای واژه های مهجور و ناآشنا و پیچ و تاب های درهم بافته بیرون کشند و به ژرفای کلام راه یابند؛ تا اسرار آن را دریابند و بر صفحات تابلوها نمایان سازند (عکاشه، ۱۳۸۰: ۳۳۰-۳۸۰).

از کتاب مقامات، تاکنون، یازده نسخه دست نویس مصور در

کتابخانه ها و مجموعه های سراسر دنیا شناسایی شده است که چهار مورد آن، از جمله معتبرترین آن ها به شمار می آید که در جدول یک، مشخصات آن ها قابل مشاهده می باشد. عنصر اساسی در متن مقامات حریری سخن پردازی ماهرانه قهرمان آن، ابوزید است. او پیرمردی حاضر جواب، طنز و شیاد است که از درهم بافتن راست و دروغ ابایی ندارد و می تواند با قدرت کلام خود، دیگران را تحت تأثیر خود قرار دهد و آنان را با رضا و رغبت به سوی خود جلب کند (عکاشه، ۱۳۸۰: ۳۳۰-۳۸۰).

بدیهی است که نگارگران نمی توانستند این بدایع لفظی دلپذیر را در آثارشان نمایان سازند و کوشش خود را تنها در ارائه زمینه هایی که نویسنده برای طرح این گفت و شنودها ساخته و پرداخته است، به کار برده اند.

نسخه واسطی

نسخه واسطی به دست «یحیی بن محمود» منسوب به شهر واسط در جنوب عراق کتابت و نگارگری شده است. این نسخه، که در کتابخانه ملی پاریس زیر شماره ۵۸۴۷ نگهداری می شود، یکی از برجسته ترین نمونه های آثار مکتب بغداد و در شمار ممتازترین کارهای نگارگری اسلامی است (همان). گوناگونی موضوعات و توان نوآوری آن، با حفظ مشخصات اصلی و تأثیر قدرت و زنده نمایی که در آن جلوه گر است، آن را بهترین گواه بر این برهه از تاریخ ساخته است.

این نسخه دست نویس، نخستین اثر نگارگری اسلامی است که نام پدیدآورنده آن را به یقین می شناسیم. به نظر می رسد که واسطی از اسلوبی که ویژه خود اوست، برخوردار بوده و به جای آن که تسلیم قالب های سنتی باشد یا اشکال و نمونه های هنر مسیحی یا ساسانی را بدون تعدیل و تغییر بپذیرد، از قوای تخیل خود بهره گرفته و صحنه های مأنوس زندگی در دوران اسلامی را نمایان ساخته است. او از اثر دلپذیر حریری با کمک گرفتن از عناصر روزمره زندگی،

جدول ۱. معتبرترین نسخه های مقامات حریری (نگارندگان).

ردیف	عنوان	تاریخ	محل نگهداری	ملاحظات
۱	مقامات حریری	ق. ۵۵۰۴ / م. ۱۱۱۵	کتابخانه ملی قاهره Ms. Cario Adab 105	این نسخه به اعتقاد نسخه شناسان اصلی ترین نسخه مقامات به شمار می آید.
۲	مقامات حریری	حدود ۶۳۳ ق. / ۱۲۲۵ م.	مرکز مطالعات شرق شناسی سنهترزبورگ	
۳	مقامات حریری	ق. ۵۶۳۴ / م. ۱۲۳۷	کتابخانه ملی پاریس Ms. Arabe 5847	دارای بیش ترین تصویر و معتبرترین مجالس (در مجموع ۵۰ مجلس).
۴	مقامات حریری	ق. ۵۷۳۳ / م. ۱۳۳۲	کتابخانه ملی وین	

آثاری به وجود آورده که نمایانگر واقعیات زندگی است، نه تنها تصاویری که دست نویسی را تزیین کند. تابلوهای این نسخه دست نویس، از جهت گوناگونی مایه‌هایی که به تصویر درآمده و از جهت زیبایی ساختار و واقع‌نمایی، ممتاز است و بیش از آن که مینیاتور باشد، تابلوهای مصور است و صرف نظر از داستانی که به تصویر کشیده، ارزش مستقلی دارد؛ زیرا رنگ‌های ظریف و درجات محدود رنگ‌های به کار برده شده، در کمال حساسیت و ظرافت است (عکاشه، ۱۳۸۰: ۳۳۰-۳۸۰). چنان‌که گویای راستینی از زندگی است. مشاهده دقیق و عمیق مقامات و نگاره‌های این نسخه می‌تواند درک صحیح و کاملی از ابعاد مختلف جامعه عرب آن دوران، مانند زندگی اجتماعی، مراسم و آیین‌ها، روحیات و حالات مردم و حاکمین، معماری، تزیینات، اقلیم، پوشش زنان و مردان و غیره ارائه دهد. در این تحقیق، به نقد اجتماعی از منظر مقامات حریری با محوریت تصاویر واسطی، بر مبنای توصیف و تحلیل چند مقامه و نگاره‌های مربوط به آن‌ها پرداخته شده است.

نقد اجتماعی عصر حریری و انعکاس آن در نگاره‌های واسطی

حریری در خلال داستان‌های کوتاهش بسیاری از مفاسد زمانه را به طرز افشاگرانه به نمایش درمی‌آورد. او به قهرمانش شخصیتی واقعی داده است؛ تا از او انسانی بسازد که سرکش و متمرد است و از غفلت‌های مردم جامعه استفاده کرده و از آنان اخاذی می‌کند. قهرمان داستان، همه راه‌های دستیابی به پول در جامعه را آزموده و به هیچ یک دل نبسته و در انتها، به گدایی روی آورده است. او چنگ انداختن به مناصب دولتی را بی‌ارزش می‌داند. چون به استقرار و امنیت سیاسی و نظامی نیازمند است و معمولاً چنین امنیتی وجود نداشته است. مصیبت‌های روزگار و کمین و هجوم راهزنان، سلامت آن را پیوسته تهدید می‌کند. صنعت را نیکو نمی‌داند؛ چرا که سود آن اندک است و تلاشی طاقت فرسا می‌طلبد. از خواری تبعیت دیگران رنج می‌برد. حریری با طرح هم چون قهرمان و اندیشه‌ها، ارزش‌های زمانه خود را به استهزاء می‌گیرد و شخصیت قهرمانش را مولود جامعه زمان خود می‌داند.

یکی از موضوعات در جامعه مساله نفاق و دورویی است که حریری، رواج چنین صفتی را در میان کارگزاران حکومتی و رجال دینی و مردم عادی به وضوح می‌دیده و از آن رنج می‌برده است. او در مقامه‌های متعددی در قالب

داستان‌های نقد اجتماعی خود را برآزمی‌دارد. در ادامه، با بررسی چند مقامه و نگاره‌های آن، چگونگی وقوع این نقد اجتماعی را از نظر خواهیم گذراند.

نقد اجتماعی از بُعد فساد حاکمان و موعظه‌گران «مقامه دهم و دوازدهم»

حریری در مقامه دهم که «رحبا» نامیده شده، اندیشه قاضیان را به سُخره و استهزاء می‌گیرد. وی در این مقامه، با علم بر این که می‌داند والی به پسران نوجوان، عطوفت و تمایل بسیار دارد، ابوزید را به همراه جوانی خوش سیما به محکمه قضاوت می‌فرستد. ابوزید ادعا می‌کند که آن جوان، فرزند او را کشته است و باید قصاص شود. ولی شاهی ندارد و قاضی از جوان می‌خواهد تا سوگند یاد کند که فرزند ابوزید را نکشته است. از طرفی قاضی، مفتون چهره زیبای جوان می‌شود و از ابوزید می‌خواهد تا فدییه‌ای از جوان بگیرد و او را رها سازد. چون جوان پولی ندارد که بابت فدییه بپردازد، قاضی مقداری از فدییه را می‌دهد و متعهد می‌شود که باقی مانده آن را فردای همان روز بپردازد. ابوزید می‌گوید تا پرداخت کامل فدییه، جوان را رها نخواهد کرد. قاضی می‌پذیرد و ابوزید به همراه جوان از محکمه بیرون می‌آید در حالی که مقداری از فدییه را در چنگ می‌فشارد. قاضی گمان می‌کند که توانسته ابوزید را فریب دهد و آن جوان زیباروی را از چنگال او بره‌اند؛ در حالی که فریب خورده واقعی، خود اوست؛ ابوزید و جوان - که فرزند اوست - شبانه از شهر می‌گریزند و ایباتی را که در آن، اندیشه قاضی را به تمسخر گرفته، بر تکه کاغذی می‌نگارد و به حارث بن همام می‌دهد تا آن را به قاضی برساند (Roxburgh, 2013: 171).

همچو اجتماعی در مضمون این مقامه به خوبی به چشم می‌آید. چنان‌که دیگر مقامات او نیز ملامت از انتقادات گزنده اجتماعی است. در این داستان حریری، قاضی را - که بر مسند عدالت تکیه زده - فردی فاسد، هم جنس‌گرا و فریب‌کار و نادرست معرفی کرده و جامعه خود را این گونه معرفی می‌کند که در آن، قاضی شهر فردی فاسد و گناهکار است و شاه و حکومت و ارکان دولتی را بستر گناه و ظالم معرفی می‌کند. قاضی حکمی نمی‌دهد مگر با رشوه خواری. حریری این نقد اجتماعی را به حکومت شاه و قاضی وارد نموده که بایستی برای احقاق حق او را با ترفند و حیل‌گری رسوا کنند.

ویژگی‌های هنر واسطی در نگاره به خوبی مشهود است. تصویر یک، نمایانگر صحنه‌ای است که ابوزید

دست پسرک را محکم گرفته و با حاکم گفتگو می‌کند و حاکم را در حالی که مفتون پسرک شده است، نشان می‌دهد. واسطی، پس زمینه تابلو را با رنگ زرد درخشانی رنگ آمیزی کرده؛ تا در کنار آن، سایر رنگ‌ها بیش‌تر جلوه کند و اشاره به روشنایی خیره‌کننده صحنه داشته باشد. واسطی در این نگاره توجه خاصی به حالات چهره‌ها داشته و در این زمینه، بین این نگاره و نگاره‌های سایر نسخه‌ها، تفاوت زیادی به چشم می‌خورد. در چهره حاکم که بر تخت خود نشسته، نگاه هوس‌آلودی، به سوی پسرک دیده می‌شود که سعی دارد، این تمایل خود را با حرکت دست چپ و با نیزه‌ای که مقابل چهره‌اش قرار داده، پنهان سازد. از سوی دیگر، شیادی و فریب‌کاری ابوزید از پس هیئت او، زاویه روبرو به بالای سرش، چشمان شیطانی و ریش سفید انبوه، آشکارا است. هرچند که آن را در پس سخنان حکمت‌آمیز دروغین خود، پنهان کرده است. نگارگر، نوجوانی را پشت کرسی حاکم نشان می‌دهد که از روزنی به رقیب تازه‌وارد خود می‌نگرد و اما رقیب تازه، با سیمایی زنانه، مژه‌های بلند و چشم‌هایی خمار به تصویر درآمده است. او را چنان گوشت‌آلود و مزین به البسه‌ای ترو تازه نشان داده که بی‌شک، عطوفت حاکم را به او تضمین می‌کند.

حارث بن همام کنجکاو می‌شود و به دنبال او روان می‌شود و او را در خانه، خمار و نشسته در کنار خم‌های شراب، مشغول باده‌گساری می‌یابد. حریری در این داستان نقد اجتماعی خود را به موعظه‌گران عقیدتی و مذهبی وارد نموده است. واعظ شهر مردی حيله‌گر، شراب‌خوار و دزد است که مردمان را به پاکی دعوت می‌کند؛ اما در پایان برای سخنان خود از مردم پول فراوان می‌گیرد و تا پاسی از شب به شراب‌خواری مشغول می‌شود. عالم بی‌عمل، واعظ شراب‌خوار و دزدی فاسد در چهره واعظ شهر رخ می‌نماید.

واسطی در نگاره مربوط به مقامه دوازدهم - که در تصویر دو، مشاهده می‌شود - به طرز شفاف این فضا را تجسم می‌بخشد. او ابوزید را نشسته بر مسندی نشان می‌دهد که گاه به آواز آوازه‌خوانان گوش می‌سپارد و گاه به خوب رویان نظاره می‌کند و زمانی با شمیم گل و ریحان، خود را می‌نوازد. حارث نیز، در حالی که او را سرزنش می‌کند (که آن موعظه و پند کجا و این باده‌گساری و لذت‌خواهی!).

اگر نگاهی به تصویر سه - که مربوط به نسخه ۳۹۲۹ پاریس می‌باشد - بیاندازیم، بسیار دقیق‌تر می‌توان جزئیات دقیق نگاره واسطی (نسخه ۵۸۴۷ پاریس) را از نظر گذراند؛ که شامل تصویر یک میخانه، در قرن سیزده میلادی دنیای اسلام است و عناصر بی‌شماری را پیشنهاد می‌کند که به

تصویر ۲ - مقامات حریری، ۱۲۳۷ میلادی، مقامه ۱۲، کتابخانه ملی فرانسه، نسخه ۵۸۴۷، شماره ۳۳ (URL) a.

وسيله داستان ارائه نشده است. مانند نمایش موقعیت ابوزید هم چون یک شاهزاده و جزئیات و اطلاعات بسیار بااهمیت و مفیدی که می‌افزاید. حال آن که نگاره نشان داده شده، در تصویر سه، تنها قهرمان را در حال هم‌نشینی و همراهی با خوب رویان نمایش می‌دهد.

با مقایسه این دو نمونه تصویرسازی شده، می‌توان تحلیل کرد که، آنچه را واسطی به متن افزوده و در تکمیل آن، جهت

تصویر ۱ - مقامات حریری، ۱۲۳۷ میلادی، مقامه ۱۰، کتابخانه ملی فرانسه، نسخه ۵۸۴۷، شماره ۳۶ (URL) a.

در مقامه دوازدهم (دمشقیه)، ابوزید در لباس اهل دین و واعظان، توصیف می‌شود که کاروانی را در بیابان که حارث بن همام نیز در بین آن‌هاست، با فصاحت و بلاغت خود به دام می‌اندازد. او کاروانیان را با موعظه‌های دینی، سرگرم و مجذوب می‌سازد و آنان را از اقبال به دنیا بازمی‌دارد و به تلاش برای برپا کردن بنای آخرت ترغیب می‌کند و در پایان، از همه آن‌ها پول می‌گیرد و به سرعت می‌گریزد.

تجسم و درک بهتر فضا پیشنهاد می‌دهد، مشهود است و به نوعی این بحث را می‌توان پاسخی برای این پرسش مداوم که مصورسازی ممکن است چه چیزی را بر مقامات افزوده باشد، دانست.

اخلاق اجتماعی مردمان (شناخت ارزش‌ها و غیرارزش‌ها)

به روایت مقامه چهل و سوم، ابوزید و حارث در نزدیکی روستایی - که مردم آن به بخل مشهور بودند - با نوجوانی روبه‌رو می‌شوند؛ و در این مجال، حریری، اخلاق اجتماعی جامعه خود را بازگو می‌کند. در این مقامه آمده است: «... تا آن که به روستایی رسیدیم که نیکی و نیک رفتاری از آن رخت بریسته بود. ما هر دو با دست تهی از زاد و توشه و در طلب آن به درون روستا رفتیم و نرسیده به جای فرود آمدن، با پسری نورسته روبه‌رو شدیم، که دسته‌ای علوفه بردوش نهاده بود. ابوزید براو سلام کرد. پسرک گفت: چه می‌خواهی؟ ابوزید پرسید: آیا در این روستا خرمایی را در برابر

تصویر ۳- مقامات حریری، بدون تاریخ، مقامه ۱۲، کتابخانه ملی فرانسه، نسخه ۳۹۲۹، شماره ۳۴ (URL).

خطابه‌ای می‌فروشند؟ پسرک دانست که او سخنوری است که بر سخنوری خویش مزد می‌خواهد. پاسخ داد: نه، به خدا سوگند که در این جا، نه خرمای نارس را به ازای سخنان نمکین می‌فروشند و نه شعر را به ارزش جوی می‌خرند و نه نثر را به نثاری و نه قصه‌ای را به براده‌ی ناخنی و نه قصیده‌ای را به پاره نانی و نه حکمت لقمان را به لقمه طعامی و نه داستان‌های رزمی را به پاره گوشتی خریدارند. آن گاه ابوزید

روبه حارث می‌کند و می‌گوید: دیدی و دانستی که بازار ادب کساد است و دوستداران آن گریزان! و بدان که سخنان آهنگین، شکم هیچ گرسنه‌ای را سیر نمی‌کند.

در این داستان انتقادات اجتماعی حریری به کل جامعه مربوط می‌شود. جامعه‌ای که بی‌خردی، بی‌سواد، بی‌فرهنگی در آن ریشه‌ای پایدار دارد. سخنوری، ادب، فرهنگ و هنر در چنین جامعه‌ای بی‌ارزش شمرده می‌شود. توجه به مال دنیا، جمع‌آوری رزق و روزی، کسب و کار و تجارت مهم‌ترین ارزش‌های معتبر می‌شود. بازار سواد و ادب و فرهنگ کساد است. پند و اندرز و سخنان هدایت‌گرو راهنمایی در این جامعه مردود است.

واسطی لحظه رسیدن ابوزید و حارث را به روستا، برای نگاره خویش (تصویر ۴) برگزیده و تابلو را به سه صحنه تقسیم کرده است: در صحنه پایینی، ابوزید و حارث را سوار بر شترهایشان می‌بینیم که جوانی روبه‌روی آن‌ها ایستاده و سرگرم گفتگو هستند. واسطی توانسته است، احساس حیرت و نومیدی را در چهره ابوزید و حارث، در اشارات دست‌های آنان و حتی حالات سروپای شترها جلوه‌گر سازد. هم‌چنان که صراحت و قاطعیت را در چشم‌های جوان نمایان ساخته است. وی به جای نوجوانی که در متن مقامه آمده، چهره مردی بالغ و ریش‌دار را ترسیم کرده که متناسب با سخنانی باشد که بر زبان آورده است.

در صحنه میانی، برکه آبی ترسیم شده که پیرامون آن را هم‌چون صحنه پایینی، نواری تزیینی از نقوش گیاهی فراگرفته و چهار بز در کنار برکه، آزادانه چرا می‌کنند. سطح برکه به رنگ سبز مایل به کبود و نوار تزیینی گیاهی به رنگ سبزه‌تیره، رنگ آمیزی گردیده و دوزبزه رنگ قهوه‌ای و دوزبزه به رنگ سیاه با هم خوانی آزاد و دور از تشابه نمایان شده‌اند. نگارگر، زندگی روستاییان را با هنرمندی، مجسم ساخته و در صحنه بالایی، آن‌ها را در درون و بیرون خانه، در هنگام کار و کوشش، در یک برش افقی از میان خانه‌ها و دکان‌ها نشان داده و با اتخاذ این شیوه، هم‌زمان، فضای درونی و بیرونی را به نمایش گذارده است. ولی هم‌چنان، گنبد و مناره مسجدی را در گوشه چپ و بخشی از یک نخل را که از پشت دیوار مسجد سر بر آورده، نمایش داده است (تصویر ۴).

واسطی، ضمن روایت موازی با متن، معماری و اقلیم جغرافیایی منطقه را به وضوح، به تصویر کشیده است و نشانه‌هایی ویژه نیز به چشم می‌خورد؛ هم‌چون مرغی که، در پناه دم خروس و پشت سراو، گوشه‌آمنی برای خود یافته و دانه برمی‌چیند. آن دو، بر فراز بلندترین بام روستا

نشسته‌اند و تاج خروس، همچون تاجی شکوهمند و شاهانه تجسم شده و به ذهن بیننده در ارتباط با مقام و جایگاه زن و مرد در جامعه، جهت می‌دهد. او هم چنین، ساکنان روستا را هریک در حال انجام کاری در فضای مجزای خود نشان می‌دهد. زنی که به نخ‌ریسی مشغول است و در حجره کناری، نانوايي در حال گذاردن خمیر نان در تنور است. پس از او، زنی به بیرون خانه می‌نگرد و در کنار او زن دیگری در حال چانه زدن با یک فروشنده دیده می‌شود و پشت سر آن‌ها، دو دختر کوچک، منتظرانه ایستاده‌اند. در فضای همجوار، گاوی در حال خروج از طویله است و در آخر، مردی نمازش را به پایان رسانده و عازم ترک مسجد است. بدین‌گونه می‌بینیم که واسطی از ارائه ریزترین جزئیات، حتی سبک ساختمان‌های طاق قوسی، غفلت نکرده است. نگارگر علاوه بر امانت‌داری نسبت به متن داستان، از تخیل غنی خویش بهره گرفته و آن را عمیق‌تر و جالب‌تر نمایان ساخته است. در این تصویر، واسطی تمام امور جاری و روزمرگی را با کسب یک لقمه نان به تصویر کشیده. از حیوانات تا انسان‌ها در پی سیر کردن شکم هستند و جایگاه هر دو یکی است. مسجد جایگاه فرهنگ و ادب و مذهب خالی است و از عناصر بی‌ارزش در تصویر به شمار می‌رود؛ و از این رو، در گوشه‌ای بی‌اهمیت در تصویر جای دارد. دکان‌ها و کسب و تجارت در مقامی

تصویر ۴- مقامات حریری، ۱۲۳۷ میلادی، مقامه ۴۳، کتابخانه ملی فرانسه، نسخه ۵۸۴۷، شماره ۱۳۴ (URL1).

با ارزش‌تر قرار دارند. جوان در جایگاه یک ناقد ضعف‌ها و کاستی‌ها را به زبان می‌آورد و جامعه خود را معرفی می‌کند. او یک ناقد پنهان است و به صورت مردمی کامل و عاقل به تصویر درآمده است. ابوزید در واقع حریری است که انتقاد اصلی را به جامعه این چنین وارد نموده است.

حریری در مقامه سی و یکم به نام «راملا» (رمله) به کاروانیان حج می‌پردازد و حالات و هیاهوی گزاف این کاروانیان را به باد نقد و طنز می‌گیرد:

«حج آن نیست که همه شب و روز، راه پیمایی

ونه آن است که بر شترها و محمل‌ها بنشیني

حج آن است که به خانه خداروی آوری،

حج آن است که تو را هدفی جز حج نباشد و حاجتی از خود را

برآورده نسازي

و بر مرکب انصاف بنشیني

و مبارزه با هوی و هوس را در پیش‌گیری و راه حق را بسپاری

و تا آنجا که بتواني

به آنکس که دست نیاز به سوی تو دراز کند یاری رسانی

پس اگر حجی چنین باشد، کامل است

و اگر از این اوصاف تهی باشد، ناقص و ناتمام

هان ای برادر، در پی کاری باش که تو را به خوشنودی خدا برساند

در هر جا که در آن گام نهی و در هر جا که از آن بیرون روی» (عکاشه، ۱۳۸۰: ۳۳۰-۳۸۰).

در این داستان حریری مستقیماً، به هدایت و راهنمایی مردم جامعه می‌پردازد. آنان را به زهد و تقوای راستین دعوت می‌نماید. کار دنیا را به زمانی دیگر غیر از مراسم حج می‌داند. نظم، هماهنگی، آراستگی و عبادت را در زمان حج واجب می‌شمرد. زهد، عبادت و تقوای او را برای رضای خداوند می‌داند. توجه به خداوند را لازمه مراسم حج معرفی می‌کند. در این روایت نقد و انتقاد به رفتارهای عقیدتی و اجتماعی جامعه وارد شده است.

واسطی چنان که شیوه اوست، مینیاتور حج‌گذاران (تصویر ۵) را با شناخت عمیق از مقصود حریری ترسیم کرده است و رنگ مزاح و طنز بر آن غلبه دارد. حرکت در این صحنه به صورت هرج و مرج درآمده است و حج‌گذاران، هم چون جمعیتی لاف‌زن و لوده نشان داده شده‌اند و چهره شتران، کامیاب‌رنگ مسخره دارد. قیافه کاروان سالار، که ظاهراً همان کسی است که بر اسب نشسته، فاقد هرگونه احساس به نظر می‌رسد. به مفهومی دیگر، نگارگر، این جمع را عاری از نشانه‌های قداست و متانت - که لازمه کاروان حج

می‌باشد - نشان می‌دهد.

اگر این نگاره را با نگاره مقامه هفتم (تصویر ۶) مقایسه کنیم، خواهیم دید، در کاروانی که برای جشن عازم هستند، نظم آراسته، یک پارچگی و عزم راسخ کاروانیان برای رسیدن به مقصد، به روشنی، به چشم می‌خورد. اراده‌ای راسخ که در کاروان حجاج، نه تنها مشاهده نمی‌شود بلکه آن را نقض می‌کند.

جمع بندی

نقد اجتماعی یکی از معتبرترین نقدهایی است که در زمینه انواع نقد وجود دارد. با توجه به تعریف نقد اجتماعی همان‌گونه که محیط بر ادبیات تاثیر دارد، ادبیات نیز تاثیر بسزایی بر محیط اجتماعی می‌گذارد. جامعه‌شناسی ادبیات یکی از شاخه‌های تخصصی جامعه‌شناسی است. ادبیات و بازنمایی جهان اجتماعی در آن یکی از عرصه‌های مهم مطالعاتی در حوزه علوم انسانی است. برای شناخت اندیشه اجتماعی می‌توان از آثار شاعران و نویسندگان بهره جست. در نقد اجتماعی به ارتباط متقابل ادبیات و اجتماع توجه شده است و مهم‌ترین تحلیل و بررسی متون نقد و تحلیل اجتماعی است.

نقدهای اجتماعی حریری که تحت سه عنوان کلی آورده شد، ریزبینی و دقت نظر او را به مسایل اجتماعی نشان می‌دهد. دسته اول، در بین نقدهای اجتماعی او نقدهای حکومتی بیش از سایر نقدها مشاهده می‌شود. هم‌چنین، منحصر به فرد بودن این نقدها از جایگاه اجتماعی، ادبی و فرهنگی خاص برخوردار هستند. دسته دوم از نقدهای حریری، نقدهایی بر رفتارهای عقیدتی اجتماعی است که نسبت به گروه‌های خاص و طبقات مختلف اجتماعی تأثیرگذار وارد می‌شود. دسته سوم نقدها بر رفتار اخلاقی - اجتماعی و به کل افراد جامعه بازمی‌گردد. پس در دیدگاه حریری تمام افراد جامعه به یک اندازه در ساخته شدن و یا فساد جامعه نقش دارند؛ با توجه به نوع نقدها و یا گروه‌های مورد انتقاد واقع شده می‌توان گفت حریری فردی جامعه‌گراست و نه فردگرا. زندگی سالم و پیشرفت انسان را مرهون جامعه متعادل و سالم می‌داند. با توجه به نقدهای اخلاقی مقامات حریری، او همه گناه بندگان و مردم را گردن جامعه نمی‌اندازد و فرد و جامعه را به یک اندازه در ساخته شدن مؤثر می‌داند. ساخته شدن جامعه و ساخته شدن تک‌تک افراد در پیوستگی و هم‌بستگی ایشان میسر است. با توجه به نقدهای حکومتی در مقامات حریری وظایف

خطیر بزرگان، حاکمان و شاه، رهبران دینی و موعظه‌گران نوک تیز نقدهای اجتماعی به سوی ایشان است. در دیدگاه اجتماعی حریری، افراد بر اساس منصب و تاثیرگذاری ایشان باید نقد شوند؛ تا بتوان جامعه نزدیک به آرمان شهر حریری و مدینه فاضله ایجاد کرد.

نتیجه‌گیری

حریری با نگارش نسخه مقاماتش توانست همگان را با زیبایی قالب کلامش جذب کند و با نقد اجتماعی دوران‌ش، این نوع نگارش نقادانه را به بهترین شیوه ترویج کند. انتقادات اخلاقی - رفتارهای عقیدتی، نقدهای اجتماعی حریری - که شامل حاکمان، واعظان، رهبران و والیان حکومتی می‌شود - برای بیان وضعیت نابه‌سامان جامعه عرب دوره عباسی است. رشوه‌خواری، رباخواری، خوردن مال حرام و یتیم، نکوهش دزدی، نه تنها طبقه حاکمه، بلکه تک‌تک افراد جامعه را دربر می‌گرفت. وی طرح شخصیتی چون ابوزید و دیدگاه انتقادی او از مردم زمانه و سنت‌های متداول آن روزگار را در پشت دیوار بلندی از کلمات زیبا و ترکیب‌های بدیع و نثرهای آهنگین ارائه می‌دهد؛ شیوه‌های نگارگر و تاثیر هم‌کاری ادبیات و هنر در تجسم واقعیات جامعه نمود می‌یابد. در این تصاویر، نگارگر نیز برداشت‌های خود را از جهان عرب و به ویژه، محیط عراق منعکس می‌کند. از آن‌جا که حوادث این پنجاه مقامه در مکان‌های متعدد روی داده، نگارگر آن نیز کوشیده است، همان اوضاع و شرایط محیطی را نمایان کند؛ چنان که صحنه‌ای از یک ماجرا در یک مسجد و صحنه دیگر در یک کتابخانه، مسافرخانه، بازار، گورستان و یا خیمه‌هایی در میان صحرا می‌گذرد. در برخی نگاره‌ها دربار یا کاخی با انبوه خدمت‌گذاران، صحنه‌ای از کلاس درس و یا کاروانی از شتران را شاهد هستیم. این نگاره‌ها تصاویری از طبقات مختلف اجتماع، ثروتمندان و فقیران، بخشندگان و بخیلان را در برابر چشمان ما می‌گستراند و بسیاری از پدیده‌های اجتماعی زندگی در قرون وسطی را همچون آینه بی‌مانندی آشکار می‌کند و به نقد می‌کشد.

همان‌طور که بدان اشاره شد، نسخه واسطی یکی از برجسته‌ترین تصویرگری‌های مقامات حریری است که در ارائه جنبه‌های مختلف زندگی عرب توانایی بسیار دارد. ما از خلال نگاره‌های این نسخه مصور، می‌توانیم تصویری از عواطف، تخیلات و شرایط اجتماعی زمانه آگاهی یابیم. واسطی، فضای جامعه را برای مخاطبان به تصویر

References:

- Ahmad ebn abi yaqoub. (2010). *Tarikh al-Yaqubi*, (Ayati M. E. trans.). Vol.1, Tehran: Scientific and Cultural Publication (Text in Persian).
- Akashah, T. (2001). *Islamic Painting*, Tehran: Surah. Mehr Publications. (Text in Persian).
- Grabar, O. (2006a). *The Illustrated Maqamat of the Thirteenth Century: the Bourgeoisie and the Arts*, In A. H. Hampshire (ed.), *Islamic Visual Culture*, Vol. 2. 1100-1800, Constructing the Study of Islamic Art. P: 207-222. Hampshire, 2(1). United Kingdom: Ashgate Publishing
- Grabar, O. (2006b). *Pictures or Commentaries: The Illustrations of the Maqamat of al-Hariri*, In A. H. Hampshire (ed.), *Islamic Visual Culture*, Vol. 2, 1100-1800, Constructing the Study of Islamic Art (p. 14). United Kingdom: Ashgate Publishing Limited
- Hariri. A. (1987) *Hariri's Maqamat*, Tehran: Shahid Ravaqi Institute. (Text in Persian).
- Jamshidi, L., & Dadkhah, L. (2008). *The element of Scene in Hariri and Hamidi's Maqamat. Journal: Kavoshnameh*, (17) 9-31 (Text in Persian).
- Kahn mouii pour, Zh.; Afkhami, N.; Khattat, A. (2002). *Descriptive Culture of Literary Criticism*, (1st ed). Tehran: University of Tehran Press (Text in Persian).
- Mahvan. F. (2013). *Capabilities of Hariri's Maqamat in Illustration. Scientific-Research Journal of Literary Criticism*, (22) 137-172 (Text in Persian).
- Nazemian. R. (1986). *Iconic characters and Hariri's Maqamat*. Tehran: Surah Publications, (3) 24-27 (Text in Persian).
- Roxburgh, D. J. (2013). *In Pursuit of Shadows: Al-Hariri's Maqamat*. *Muqarnas Online*, (30) 171-212
- Shaabani, R. (1990). *Poetry and Social affairs in Mentioning Saadi, Compiled by the National Commission for UNESCO-Iran*, (3rd ed). Tehran: General Directorate of Cultural Relations Centers of the Ministry of Islamic Guidance
- Shamisa. S. (2012). *Literary Genres*, (4th ed), Tehran: Firdausi (Text in Persian).
- Zarrinkoub, A. (1995). *Familiarity with literary criticism*, (3rd ed), Tehran: Sokhan

URLs:

URL1. www. vista.ir.

می‌کشد؛ و همان طور که بررسی شد، با مدد قوه تخیل خود، اطلاعات و جزئیات زیادی، از جامعه آن روزگار ارائه می‌دهد. او توانسته است همه حالات درونی شخصیت‌های تابلوهای خود را منعکس سازد و چهره‌های اشخاص را چنان متمایز نشان دهد که به عنوان مثال، چهره ابوزید، در همه تابلوهای او در نخستین نگاه شناخته می‌شود. او نقد اجتماعی و اخلاقی مردمان و زمامداران را هم تراز با متن حریری به نمایش درآورده و پیوسته، عناصری ملموس و روشن‌گرا به آن می‌افزاید. مقامات حریری و تصاویر این نسخه علاوه بر جنبه توصیفی، نگاهی نقادانه به اجتماع روزگار خود دارد.

پی‌نوشت

- ۱ نک. (Grabar, 2006a, 207-2006a, Grabar; 222-207: 2006b, 14).
- ۲ منظور از سایه‌ها یا دنباله‌های مقامات حریری، سایر نسخ خطی مقامات حریری است.
- ۳ در این نمایش، سایه عروسک‌ها و حرکات آن‌ها از پشت یک پرده به چشم می‌خورد و این هنر نمایش به سبب تعارضی که میان حقیقت و خیال داشت، مایه تفریح مردم بود.
- ۴ نک. (Roxburgh, 2013: 171-212).
- ۵ نک. (عکاشه، ۱۳۸۰: ۳۳۰-۳۸۰).
- ۶ نک. (جمشیدی و دادخواه تهرانی، ۱۳۸۷: ۹-۳۱).
- ۷ نک. (ماهوان، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۷۲).
- ۸ پیکارسک (Picaresque)، واژه اسپانیایی به معنای رذل گونه‌ای از رمان که قهرمانش آدمی ولگرد یا خبیث است.
- ۹ در زمان حریری حدود ۷۰۰ نسخه از مقامات دست‌نویس شده و در اختیار مردم بوده است.

منابع

- اسحاق یعقوبی، احمد بن (۱۳۸۹). *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، جلد ۱، یازدهم، تهران: علمی و فرهنگی.
- جمشیدی، لیلیا و دادخواه تهرانی، حسن (۱۳۸۷). *عنصر صحنه در مقامات حریری و حمیدی*، کاوش‌نامه، شماره ۱۷، ۹-۳۱.
- حریری، قاسم بن علی (۱۳۶۵). *مقامات حریری*، تهران: ترجمه و چاپ مؤسسه رواقی.
- زرین کوب قاسمی، عبدالحسین (۱۳۷۴). *آشنایی با نقد ادبی*، ج. سوم، تهران: سخن.
- شعبانی، رضا (۱۳۶۹). *شعر و امور اجتماعی در ذکر سعدی*، ج. سوم، تهران: کمیسیون ملی یونسکو-ایران، با همکاری اداره کل مراکز روابط فرهنگی وزارت ارشاد اسلامی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۳). *انواع نقد ادبی*، تهران: فردوسی.
- عکاشه، ثروت (۱۳۸۰). *نگارگری اسلامی*، ترجمه سید غلامرضا تهامی، تهران: سوره مهر.
- کهنمویی پور، ژاله؛ افخمی، نسرین و خطاط، علی (۱۳۸۱). *فرهنگ توصیفی نقد ادبی*، تهران: دانشگاه تهران.
- ماهوان، فاطمه (۱۳۹۲). *قابلیت‌های مقامات حریری در تصویرگری*، نقد ادبی، شماره ۲۲، ۱۳۷-۱۷۲.
- ناظمیان، رضا (۱۳۸۵). *شخصیت‌های نمادین و مقامات حریری*،

Reciprocal Relationship between Texts/Images and Social Criticism in Maqamat al-Hariri ¹

Zahra Pakzad ²

Mahboobeh Panahi ³

Received: 2020.08.01

Accepted: 2020.11.07

Abstract

Manuscripts of al-Hariri's Maqāmāt (also known as The Assemblies of al-Hariri) is the famous work of Abu Mo-hammad Qasim bin Ali Hariri Basri, born in 446 AH. This literary work is one of the oldest illustrated stories of Arabic literature during the Abbāsīd caliphate. Unique literature, narrative attractions along with social criticism, moral and educational values are its unique features. By illustrating this work, Mahmoud Wasiti not only established the Baghdad School of Painting, but also created an illustrated culture of the social, behavioral, and moral conditions of the time. This article has used social criticism to describe and analyze the written and illustrated text of al-Hariri's Maqāmāt and will address the realities of the medieval Arab society as well as the research results.

Social criticism is one of the most authoritative criticisms among various types of criticism. According to the definition of social criticism, just as the social environment affects literature, literature also has had a profound influence on the social environment. Sociology of literature is one of the specialized branches of sociology. "Literature and representation of the social world" is one of the important fields of study in the humanities field. The works of poets and writers can be used to understand social thought. In social criticism, the relationship between literature and society has been considered and the most important method of analyzing literary texts is social criticism and analysis.

Hariri's social criticisms are presented under three main headings and represent his meticulous attention to social issues. His sharp attention was drawn to issues that few people paid attention to. Among his social criticisms, the government's criticisms are more noticeable than others. Moreover, these criticisms have been unique mainly from social, literary, and cultural perspectives. The second category of Hariri's criticisms is of social ideological behaviors that affect specific groups and different social classes. The third category of criticisms refers to ethical-social behaviors and individuals in society as a whole.

Therefore, in Hariri's vision, every member of society plays an equal role in the construction of society or its corruption. Considering the type of criticism as well as the individuals or groups that have been criticized by Hariri, it can be said that Hariri is a socialist and not an individualist. He believes that a balanced and healthy society contributes to the construction of a healthy life and human development. According to the moral criticisms of Hariri's Maqāmāt, he does not blame the rulers for all the people's wrongs and sins and considers that both individuals and the society are equally effective in making them. The construction of both society and individuals requires their unity and solidarity. According to government criticisms of Hariri's Maqāmāt, the main criticism is towards the grandees, rulers and kings, religious leaders, and preachers because of their society and not towards the society members. In Hariri's social perspective, individuals should be criticized based on their position and influence to create a society close to Hariri's Utopia.

Keywords: Maqamat al-Hariri, Illustrated Version, al-Wasiti, Illustrated Literary Texts, Arab Society

¹ DOI: 10.22051/jjh.2020.32508.1543

² Assistant Professor, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: z.pakzad@alzahra.ac.ir

³ Master of Painting, Faculty of Art, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: mahboobehpanahi@yahoo.com